

Marek BERNACKI

MIŁOSZ NA WIEK DWUDZIESTY PIERWSZY

Czesław Miłosz – twórca wszechstronny: poeta, powieściopisarz, eseista, publicysta, tłumacz, wykładowca uniwersytecki – był, jak powszechnie wiadomo, jednym z najbardziej wiarygodnych świadków mrocznego dwudziestego stulecia. W trakcie trwającej ponad siedemdziesiąt lat działalności twórczej mierzył się z demonami dwudziestego wieku: bolszewizmem, nazizmem, Holocaustem, stalinizmem, ale także z ateizmem i erozją wyobraźni religijnej, konsumpcjonizmem i relatywizmem moralnym płynnej nowoczesności (według określenia Zygmunta Baumanna¹). Miłosz, który postulował uprawianie poezji wysokiej oraz prezentował sposób myślenia podejmującego zagadnienia metafizyczne i teologiczne, przynależy raczej do stulecia minionego aniżeli do czasów nam współczesnych. Miał zresztą tego świadomość, pisząc ironicznie w jednym ze swoich późnych wierszy: „Miało się ku końcowi dwudziestego wieku / W którym będę zamknięty jak mucha w bursztynie”².

¹ Zob. Z. B a u m a n, *Płynna nowoczesność*, tłum. T. Kunz, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006. Według Baumana płynna nowoczesność, czyli czasy, w których przyszło nam żyć, nie jest ponowoczesnością, lecz schyłkową fazą nowoczesności.

² C. M i ł o s z, „Ogród Ziemskich Rozkoszy”, w: tenże, *Nieobjęta ziemia*, Instytut Literacki, Paryż 1984, s. 13.

Trudno jednak nie dostrzec, że dzieło Czesława Miłosza, domknięte bezpowrotnie w dniu jego śmierci, 14 sierpnia 2004 roku, pozostaje nadal istotnym punktem odniesienia dla wielu badaczy reprezentujących współczesną myśl humanistyczną. Dobitnym tego przykładem jest książka *Czesław Miłosz i wiek XXI*³, wydana z inicjatywy Joanny Zach, współtwórczyni Ośrodka Badań nad Twórczością Czesława Miłosza na Uniwersytecie Jagiellońskim. Należy nadmienić, że zaprezentowane w tomie teksty w większości zostały wygłoszone w formie referatów jesienią 2019 roku podczas międzynarodowego sympozjum naukowego zorganizowanego przez tenże ośrodek i Wydział Polonistyki UJ w ramach krakowskiego Festiwalu Miłosza⁴.

Publikacja zawiera jedenaście artykułów poświęconych rozmaitym aspektom twórczości Miłosza: osiem z nich to teksty polskojęzyczne, natomiast trzy inne, autorstwa amerykańskich literaturoznawców, zaprezentowane zostały w ich oryginalnych, anglojęzycznych wersjach. Książka składa się z dwóch części. W czę-

³ *Czesław Miłosz i wiek XXI*, red. Joanna Zach, Karina Jarzyńska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2022, ss. 302.

⁴ Sympozjum „Czesław Miłosz i wiek XXI” odbyło się 3-4 października 2019 roku w krakowskim Collegium Maius.

ści pierwszej (zob. s. 21-140) znalazły się teksty ukazujące aktualność przemysłów polskiego noblisty. Aleksander Fiut w artykule *Posłuchajmy Czesława Miłosza* (zob. s. 21-36) cytuje obszernie fragmenty odczytu poety przedstawionego jesienią 1983 roku w Osace⁵. Przemawiając do japońskich słuchaczy, Miłosz przestrzegał przed nieuchronnym trendem globalizacyjnym i unifikacyjnym w nadchodzącym dwudziestym pierwszym wieku (por. s. 33-35); zastanawiał się też nad postępującym wraz z rozwojem technologii kryzysem wyobraźni religijnej i metafizyki, nad duchową pustką, dla której antidotum mogą stanowić w przyszłości złowrogie ideologie na czele z wojującym nacjonalizmem (por. s. 35).

Ryszard Nycz w artykule *Miłość jako afekcyjne poznanie* (zob. s. 37-62), analizuje metodą uważnego czytania (ang. close reading) wiersz *Miłość*⁶ – jeden z najbardziej znanych utworów poetyckich Czesława Miłosza, będący fragmentem cyklu *Świat (poema naiwne)*⁷ napisanego w Warszawie podczas drugiej wojny światowej i włączonego do tomu *Ocalenie* (1945). Nycz zauważa, że postulowana przez poetę postawa negocjowania narcystycznego ego i otwarcia się na świat zewnętrzny współbrzmi z postulatami francuskiego filozofa Jeana-Luca Nancy'ego, autora pracy *Rozdzielona wspólnota*, który pisał: „Istnieje, o ile jestem w-relacji-(bez relacji) z egzystencją innych, z innymi egzystencjami oraz z innością egzystencji jako takiej”⁸.

⁵ Zob. C. Miłosz, ...*Skorzystam z przywileju poety*, w: tenże, *Z archiwum. Wybór publicystyki z lat 1945-2004*, tłum. M. Heydel, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020, s. 299-305.

⁶ Zob. t e n ż e, *Miłość*, w: tenże, *Poezje*, Czytelnik, Warszawa 1981, s. 84.

⁷ Zob. t e n ż e, *Świat (poema naiwne)*, w: tenże, *Poezje*, s. 77-87.

⁸ J.L. N a n c y, *Rozdzielona wspólnota*, tłum. M. Gusin, T. Załuski, Wydawnictwo Na-

Litewski badacz Mindaugas Kvietauskas w artykule *Polityka pamięci w „Zdobyciu władzy” Czesława Miłosza* (zob. s. 63-76) podjął się nowatorskiego odczytania tej powieści politycznej napisanej w latach pięćdziesiątych dwudziestego wieku we Francji⁹, gdzie przyszedł noblista analizował sytuację Polski pod rządami komunistów. W nawiązaniu do Miłoszowskiej powieści Kvietauskas porusza modne w ponowoczesnym dyskursie humanistycznym zagadnienie traumatycznych narracji pamięciowych obecnych w literaturze współczesnej. Przywołując pracę Aleidy Assmann *Is Time Out of Joint? On the Rise and Fall of the Modern Time Regime*¹⁰, badacz wymienia dwa dominujące nurty: politykę samostanowienia (ang. politics of self-assertion), polegającą na tłumieniu własnej winy historycznej, oraz politykę pokuty (ang. politics of regret), czyli samokrytyki podejmowanej w celu moralnego oczyszczenia i odbudowania własnego wizerunku. Według Kvietauskasa propozycja zawarta w powieści Czesława Miłosza stanowi alternatywę wobec dwóch przywołanych nurtów, ponieważ w *Zdobyciu władzy* uszanowana została różnorodność doświadczeń poszczególnych jednostek, odmiennosc ich punktów widzenia (światopoglądów) oraz zrozumienie dla złożoności tuż powojennego świata.

Clare Cavanagh, amerykańska literaturoznawczyni i tłumaczka poezji polskiej na język angielski, w artykule „*Strictly Californian*”: *Czesław Miłosz in the 1960's* (zob. s. 77-96) odwołuje się do amerykań-

ukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2010, s. 53.

⁹ Zob. C. M i ł o s z, *Zdobycie władzy*, Instytut Literacki, Paryż 1955.

¹⁰ Zob. A. A s s m a n n, *Is Time Out of Joint? On the Rise and Fall of the Modern Time Regime*, tłum. z języka niemieckiego S. Clift, Cornell University Press, Ithaca-London 2020.

skich doświadczeń Miłosza z lat sześćdziesiątych dwudziestego wieku. Autorka zauważa, że polski poeta z uwagą przyglądał się intrygującym go wówczas, ale też mocno niepokojącym trendom kontrkulturowym, zastanawiając się nad ich możliwymi długofalowymi skutkami wywołanymi w przestrzeni politycznej, religijnej i artystycznej. Należy nadmienić, że artykuł Cavanagh stanowi zapowiedź monografii jej autorstwa, zatytułowanej *Czesław Miłosz and His Age: A Critical Life*, która ma się ukazać w Wydawnictwie Farrar, Straus and Giroux.

Część pierwszą omawianej publikacji zamyka artykuł amerykańskiego politologa Shermana Garett *In and Above the Fray: Miłosz as a Political Thinker* (zob. s. 97-140). Autor, specjalizujący się w problematyce świata postkomunistycznego, pokazuje, jaki wpływ na myślenie Miłosza wywarł jego kilkunastoletni pobyt w przedwojennym Wilnie i kontakty z grupą tak zwanych krajowców (ang. Regionalists)¹¹. Wilno, zwane Jerozolimą Północy, będące miastem wieloetnicznym, wielojęzycznym i wielowyznaniowym, postrzegane było przez poetę jako „alternatywa dla inspirowanej myślą nacjonalistyczną polityki podziałów, antysemityzmu, przemocy i coraz bardziej niedemokratycznych praktyk” (s. 126)¹².

Analizując wnikliwie końcowe fragmenty poematu Czesława Miłosza *Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada*¹³, Garrett powołuje się na pionierską rozprawę polskiej literaturoznawczyni Jolanty Dudek

„*Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada*”. *Europejskie korzenie poezji Czesława Miłosza*¹⁴, a także na pracę amerykańskiej badaczki twórczości Miłosza Kim Jastremski *Apokatastasis in the Work of Czesław Miłosz: Poetic Restoration of Wholeness*¹⁵. Twierdzi on, że epifaniczny obraz prostej Litwinki Alżbiety zmierzającej na poranne nabożeństwo w asyście bijących dzwonów zawieszonych w wileńskich kościołach „jest ucieleśnieniem wczesnej myśli Michała Römera o współistnieniu Polski i Litwy w wieloetnicznej i demokratycznej federacji” (s. 138). I na koniec Garrett stwierdza: „Odrodzone w wyobraźni poety Wilno stanowi wymaginowaną alternatywę dla reżimów zarówno Nowej Wiary, jak i amerykańskiego eksperymentu, nawet jeśli pozostaje jedynie miastem mowy i sztuki poetyckiej” (tamże).

Centralne miejsce w drugiej części książki (zob. s. 143-286) zajmują zapisy dwóch debat, podczas których poruszano tematy dla Czesława Miłosza najważniejsze: kwestię relacji między światopoglądem naukowym a wyobraźnią poetycką, problem zaniku wyobraźni religijnej we współczesnym świecie oraz pytania o społeczną rolę poezji. W pierwszej debacie, zatytułowanej *Gwiazda Piolun. O poezji, nauce i wyobraźni religijnej* (zob. s. 143-179), uczestniczyli: Ireneusz Kania – poliglota, znawca wschodnich systemów religijnych, tłumacz *Tybetańskiej Księgi Umarłych*¹⁶ na język polski; Krzysztof

¹¹ Autor artykułu wymienia nazwiska trzech najbardziej reprezentatywnych członków tej formacji: Michała Römera, Ludwika Abramowicza oraz Jana Piłsudskiego, brata Józefa Piłsudskiego.

¹² Jeśli nie podano inaczej, tłumaczenie fragmentów obcojęzycznych – M.B.

¹³ Zob. C. Miłosz, *Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada*, w: tenże, *Poezje*, s. 363-413.

¹⁴ Zob. J. Dudek, „*Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada*”. *Europejskie korzenie poezji Czesława Miłosza*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1991.

¹⁵ Zob. K. Jastremski, *Apokatastasis In the Work of Czesław Miłosz. Poetic Restoration of Wholeness*, dysertacja doktorska, University of North Carolina at Chapel Hill, 2000.

¹⁶ Zob. *Tybetańska Księga Umarłych*, tłum. i oprac. I. Kania, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001.

Meissner – znany w świecie polski fizyk teoretyczny współpracujący z brytyjskim filozofem nauki Rogerem Penrose’em; książkę Henryk Paprocki – teolog prawosławny oraz Joanna Zach – literaturoznawczyni od wielu lat zajmująca się badaniem i upowszechnianiem wiedzy na temat twórczości Czesława Miłosza. Dyskusję moderował Krzysztof Czyżewski, dyrektor Międzynarodowego Centrum Dialogu im. Czesława Miłosza w Krasnogrudzie. Jednym z najciekawszych wątków debaty było dostrzeżenie podobieństw między poetyckimi propozycjami Czesława Miłosza dotyczącymi odnowienia wszystkich rzeczy u kresu czasu (apokatastazy) a odkryciami współczesnej fizyki kwantowej, która – jak przekonywał Meissner – znosi determinizm fizyki Newtonowskiej i otwiera nieoczekiwane perspektywy poznawcze. Zagadnienia współzależności między naukami ścisłymi a humanistycznymi stały się także przedmiotem drugiej debaty, zatytułowanej *Poezja na ławie oskarżonych* (zob. s. 191-224). Głównym punktem odniesienia była dla uczestników dyskusji *Ziemia Ulro*¹⁷ – eseistyczna summa Czesława Miłosza. W rozmowie prowadzonej przez Łukasza Tischnera wzięli udział znani poeci: Lillian Vallee, Tomas Venclova oraz Adam Zagajewski. Zasadniczym wątkiem toczącej się rozmowy była kwestia ocalenia wyobraźni jako siły sprawczej poezji w świecie zdominowanym przez postęp cywilizacyjny i technologiczny.

Za wprowadzenie do tej debaty uznać można artykuł Adama Zagajewskiego (notabene jeden z ostatnich tekstów napisanych przez tego poetę): *A gdyby zajrzeć ponownie do Ziemi Ulro?* (zob. s. 181-190). Część drugą omawianej książki uzupełniają ponadto artykuły Lillian Vallee „*When It Hurts*”: *Arcadian Recourse and*

the Healing Intuition in Czesław Miłosz’s „The World (Naive Poems)” (zob. s. 225-234), Krzysztofa Czyżewskiego *Rodzinna Europa XXI wieku* (zob. s. 225-233) oraz Joanny Zach „*Nienazwana potrzeba ładu, rytmu i formy*”. *Poeta nieobjętej ziemi* (zob. s. 273-286). Lillian Vallee dokonała ciekawej interpretacji poematu Miłosza *Świat (Poema naiwne)*, napisanego w roku 1943, w epicentrum Zagłady, postrzegając wymowę tego utworu jako terapeutyczną propozycję alternatywnego świata prowincji przeciwstawionej centrum zdominowanemu przez zło światowej polityki czasów wojny: „Wierzył [Miłosz – M.B.], że jego wiersz oznacza wewnętrzne wyzwoleństwo polityczne [w skali regionu a nie państwa?], że jego wiersze są wierszami triumfalnymi wyrażającymi konkretną przestrzeń ontologiczną, do której może się zwrócić «kiedy boli»”. Ta kraina wyobraźni, obejmująca perspektywę urańską, chtoniczną i mistyczną; jego cechy geopietyczne; pozostałości tradycji ustnej, pokrewieństwo z roślinami i zwierzętami, wyznaczają dążenie do równowagi w najgorszych okolicznościach historycznych” (s. 232).

Krzysztof Czyżewski, współtwórca Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur i narodów”, które powstało w latach dziewięćdziesiątych dwudziestego wieku w Sejnach i Krasnogrudzie dzięki inspiracji Czesława Miłosza, opatrzył swój esej mottem: „Miłosz to pamięć, ale i przyszłość Europy”¹⁸, będącym fragmentem wypowiedzi Zygmunta Baumana. Analizując wizję „rodzinnej Europy” zawartą w wierszach i esejach Czesława Miłosza, Czyżewski twierdzi, że wizja ta jest prawdziwym

¹⁷ Zob. C. Miłosz, *Ziemia Ulro*, Instytut Literacki, Paryż 1977.

¹⁸ Zygmunt Bauman wypowiedział te słowa 30 czerwca 2011 roku podczas sympozjum „Europejska agora”, z okazji otwarcia Międzynarodowego Centrum Dialogu w Krasnogrudzie. Zob. W. Szabłowski, *Wiecej Miłosza, mniej prezydencji*, „Gazeta Wyborcza” z 1 VII 2011.

wyzwaniem dla Europejczyków żyjących w dwudziestym pierwszym wieku, zmagających się z coraz bardziej złożonymi problemami współczesnego świata: „Rodzinność Europy przekłada się na praktykę kultury gościnności, filozofię dialogu zblizniającą nas z innymi, na budowanie «tkanki łącznej» w świecie narastających podziałów, na solidarność współistnienia w obliczu pogłębiających się podziałów społecznych, na sztukę pamiętania, dzięki której zdolni jesteśmy wziąć odpowiedzialność za sprawy tego świata. W tym sensie Rodzinna Europa dopiero jest przed nami” (s. 237).

W eseju podsumowującym i zamykającym tom Joanna Zach zastanawia się nad maksymalistycznym pragnieniem Miłosza, który w jednym doskonałym zdaniu chciał wypowiedzieć całą wiedzę o rzeczywistości. Autorka przywołuje symptomatyczne wydarzenie, jakie miało miejsce w Atlancie. W lipcu 2020 roku legendarny weteran ruchu obrony praw obywatelskich James Lawson, żegnając zmarłego Johna Lewisa, członka Kongresu Stanów Zjednoczonych,

który przyczynił się do zniesienia segregacji rasowej w USA, rozpoczął swe przemówienie od cytatu z wiersza Czesława Miłosza *Sens* o nieśmiertelnej mocy słowa, „Które biegnie i biegnie, poseł nieustrudzony, / Na międzygwiazdne pola, w kołoprót galaktyk / I protestuje, woła, krzyczy”¹⁹.

Książka *Czesław Miłosz i wiek XXI* nie tylko poszerza wiedzę o nieznanym aspekcie twórczości klasyka polskiej literatury współczesnej, ale nade wszystko dowodzi, że mimo upływu lat myśl autora *Nieobjętej ziemi* pozostaje aktualna i może stanowić pożyteczną inspirację dla nas, borykających się z wyzwaniami obecnego stulecia.

Kontakt: Katedra Polonistyki, Wydział Humanistyczno-Społeczny, Uniwersytet Bielsko-Bialski, ul. Willowa 2, 43-309 Bielsko-Biała
E-mail: mbernacki@ubb.edu.pl
ORCID: 0000-0001-8986-0733

¹⁹ C. M i ł o s z, *Sens*, w: tenże, *Wiersze*, t. 4, Wydawnictwo Znak, Kraków 2004, s. 285.